The Islamic Journal of Women and the Family
Print ISSN: 2538-6190 Online ISSN: 2717-4085
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

Analyzing the Components of Islamic Spirituality in a Transcendent Family; Based on the Triple Azkar in the Tasbihat of Hazrat Zahra

Khadijeh Ziaei[1], Seyed Mohmoud Husseini Kavyani[2]✉, and Tahereh Mahrouzadeh[3]

1. Corresponding Author, Department of Quran and Hadith Sciences, Bent al-Hoda Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
Email: kziaii@yahoo.com 0000-0001-6393-241X
2. Department of Philosophy and Irfan, Bent al-Hoda Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
Email: mahmoud.kaviani@gmail.com 0009-0000-3635-4861
3. Department of Quran and Hadith Sciences, Bent al-Hoda Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
Email: mahrozadeh@gmail.com 0000-0002-2140-0885

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 6 August 2025
Received in revised form 16 September 2025
Accepted 27 October 2025
Available online 22 December 2025

Keywords:
Tasbihat of Hazrat Zahra,
Islamic spirituality,
woman and family,
Tasbih,
Tahmid (praise),
Takbir (magnification).

ABSTRACT

Objective: The present study aimed to analyze how the components of Islamic spirituality in a transcendent family based on the triple Azkar in the Tasbihat of Hazrat Zahra in three domains: cognitive, attitudinal, and behavioral.

Method: The research was conducted using an analytical-documentary method with a content analysis approach to religious texts. To this end, data related to the research question were collected by referring to rich Islamic texts and sources, and by comparing and analyzing the gathered content from these sources, the components of Islamic spirituality in a transcendent family based on the triple Azkar in the Tasbihat of Hazrat Zahra were analyzed.

Results: The findings showed that the Tasbihat of Hazrat Zahra are linked to three components of Islamic spirituality: cognitive, attitudinal, and behavioral. In the "cognitive spiritual component" and with regard to the Zikr "Allahu Akbar" (God is the Greatest) and the theme of monotheism, the divine essence encompasses all perfections, which everyone is incapable of fully comprehending. In the "attitudinal spiritual component" and considering the Zikr "Alhamdulillah" (Praise be to God) and the theme of divine love, everyone finds themselves incapable of expressing sufficient gratitude to God and compensating for His blessings. In the "behavioral spiritual component" and with regard to the Zikr "Subhanallah" (Glory be to God) and the theme of servitude, all human beings, by acknowledging their poverty and through prayer, express their intrinsic belonging to God, and by relying on God's unlimited power, they consider problems as a means for their own growth.

Conclusions: The secret to the universality of Hazrat Zahra as a successful woman in having a transcendent family lies in the depth of her spirituality and spiritual characteristics.

Cite this article: Ziaei, K., Husseini Kavyani, S. M., & Mahrouzadeh, T. (2026). Analyzing the Components of Islamic Spirituality in a Transcendent Family; Based on the Triple Azkar in the Tasbihat of Hazrat Zahra. *The Islamic Journal of Women and the Family,* 13 (4), 7 - 25. https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19440.2328

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights. **Publisher**: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19440.2328

Introduction

In the teachings of Islam, humanity is the most fundamental subject of creation, and the purpose of sending messengers and revealing scriptures is to achieve felicity. "Spirituality" an intrinsic human attribute, impacts one's existential dimensions and worldly life. Hazrat Zahra is a supreme example of Islamic spirituality, while also fulfilling the roles of the Prophet Mohammad's daughter, the wife of Imam Ali, and the mother of the infallible Imams. This demonstrates that a Muslim woman is capable of both progressing on the path of divine proximity and attaining the highest spiritual ranks, and that her spirituality has overshadowed the proper performance of her important roles within the family. The generative sources of Islamic spirituality, namely the Quran and the Ahl al-Bayt, consider humanity's most important need to be establishing a connection with God and accepting divine monotheism in essence, attributes, and actions. One way to address this need is through continuous attention to the Azkar in the Tasbihat of Hazrat Zahra.

In the present study, "component" refers to the constituent and strengthening parts of Islamic spirituality. "Spirituality" is the true connection between God and humanity, where the human soul, through understanding, belief, and actions consistent with the purpose of creation and the divine system of criteria, establishes an existential and voluntary relationship with God and continuously intensifies it, strengthening the stages of perfection in all aspects of its existence. This connection is "Qurb ila Allah" (proximity to God). Islamic spirituality is "a good life and divine light": "Whoever does good, whether male or female, and is a believer, We will surely grant them a good life..." (Nahl: 97). Tasbih derives from the root "sabah", meaning worship and purifying God from all imperfections. The Tasbihat of Hazrat Zahra include 34 repetitions of "Allahu Akbar" (God is the Greatest), 33 repetitions of "Alhamdulillah" (Praise be to God), and 33 repetitions of "Subhanallah" (Glory be to God), which was a gift from the Prophet Mohammad to Hazrat Zahra (Kulayni, 1407AH, 3/342). These Azkar accompany prayer, which is the pinnacle of sanctity and the servant's attention to God, and the highest form of expressing submission. The spiritual journey of prayer and Tasbihat progresses from ascent to descent.

Method

The present study was conducted using an analytical-documentary method with a content analysis approach to religious texts. To this end, data related to the research problem were gathered by referring to rich Islamic texts and sources. By comparing and analyzing the collected content from these sources, the components of Islamic spirituality in a transcendent family, based on the triple Azkar in the Tasbihat of Hazrat Zahra, were analyzed. This was done to highlight the spiritual status of Hazrat Zahra and her exemplary role, and to uncover the secrets of this gift from the Prophet Mohammad to her within the three domains of Islamic spirituality: cognitive, attitudinal, and behavioral. The research background indicated that although there

are rich works concerning the Tasbihat of Hazrat Zahra and Islamic spirituality, there is a gap in connecting and aligning the two categories of "components of Islamic spirituality" and "Tasbihat of Hazrat Zahra". Therefore, the present study was carried out with the aim of analyzing the components of Islamic spirituality in a transcendent family, based on the triple Azkar in the Tasbihat of Hazrat Zahra, within the cognitive, attitudinal, and behavioral domains.

Results

Findings showed that the Tasbihat of Hazrat Zahra are linked to three components of Islamic spirituality: cognitive, attitudinal, and behavioral. In the cognitive component, belief in God in the Zikr "Allahu Akbar" (God is the Greatest) manifests as the acceptance of a transcendent intrinsic existence and sublime attributes exclusive to God, and the pinnacle of monotheism in the words of Hazrat Zahra: "Praise be to God for what He has bestowed..." and "And its eternity is beyond comprehension" (Majlesi, 1403AH, 43/10). The semantics of "Allahu Akbar" indicate that "Allah" is the essential name of the Necessary Being, encompassing all perfect attributes, and "Akbar" expresses human inability to comprehend the essence of the Lord. The Prophet Mohammad said: "As for His saying 'Allahu Akbar'... indeed, there is nothing greater than Him" (Majlesi, 1403AH, 9/294). This belief has effects such as peace of heart "Verily, in the remembrance of Allah do hearts find rest" (Ra'd: 28), reception of divine blessings "And if the people of the towns had believed..." (A'raf: 96), reliance on God "And why should we not rely upon Allah..." (Ebrahim: 12), and justice in the family "Indeed, Allah enjoins justice..." (Nahl: 90), transforming the perception of a woman's role as a perfect human being with dignity equal to that of a man: "Indeed, the Muslim men and Muslim women..." (Ahzab: 35).

In the attitudinal component of divine love in the Zikr "Alhamdulillah" (Praise be to God), Islamic spirituality is based on the loving relationship between man and God: "But those who believe are stronger in love for Allah" (Baqarah: 165). Love is dependent on perception and knowledge, and the perception of the beloved's perfection leads to the light of intense love. (Feiz Kashani, 1428AH, 8/17). The semantics of "Alhamdulillah" indicate that God is pure Praiseworthy and solely Praised, and "Praise be to Allah, Lord of the worlds" signifies the dedication of praise solely to the Glorified God (Tabatabaei, 1417AH, 1/46). Loving confessions in this Zikr include acknowledging inability to thank for blessings "And if you should count the favors of Allah, you would not enumerate them" (Nahl: 18) and remembering divine blessings "So remember the favors of Allah" (A'raf: 74). Hazrat Zahra refers to these confessions by beginning her Fadak sermon with praise: "Praise be to God for what He has bestowed..." (Majlesi, 1403AH, 43/10), institutionalizing a culture of gratitude in the family. Acknowledging the inconceivability of divine blessings and the manifestation of divine love in "Alhamdulillah" leads to seeking forgiveness and repentance, and understanding God's perfection and human imperfection highlights each individual's role as a life partner and complement in the family.

In the behavioral component of servitude in the Zikr "Subhanallah" (Glory be to God),

knowledge and love are prerequisites for worship and ethics, and striving to gain divine pleasure is the concept of servitude (Mesbah Yazdi, 2008). Hazrat Zahra's pure servitude is manifested in various aspects of life: "That you worship none but Him" (Isra: 23). The semantics of "Subhanallah" express the purification of God from anything that is not worthy of being attributed to Him (Farahidi, 1410AH), and the confessions of worshippers in prayer "Indeed, I have turned my face toward He who created the heavens and the earth, inclining toward truth" (An'am: 79) and "Say, 'My Lord would not care for you if not for your supplication'" (Furqan: 77) are demonstrated. Prayer, in addition to asking for needs, is the praise and glorification of the Lord and an acknowledgment of human intrinsic poverty, playing an important role in strengthening the family. Hazrat Zahra, through prayer and supplication, created an atmosphere full of spirituality and tranquility in her home and raised children connected to divine teachings.

Conclusions

The research h results indicated that the Tasbihat of Hazrat Zahra, with its three Azkar "Allahu Akbar", "Alhamdulillah", and "Subhanallah", shapes the cognitive component of monotheism, the attitudinal component of divine love, and the behavioral component of servitude in Islamic spirituality. These components play a fundamental role in the formation of a transcendent family. Monotheism in "Allahu Akbar" leads to peace, reliance on God, justice, and human dignity within the family; divine love in "Alhamdulillah" strengthens a culture of gratitude, seeking forgiveness, and empathy; and servitude in "Subhanallah" institutionalizes prayer, patience, and steadfastness in facing challenges. The spiritual status of Hazrat Zahra and her exemplary role demonstrate that a Muslim woman, as a perfect human being, can, by relying on these Azkar, establish a God-centered, healthy, and stable family, and pave the way for raising generations rooted in monotheism. These findings emphasize the necessity of paying attention to the Tasbihat of Hazrat Zahra as a practical model for strengthening Islamic spirituality in the family and society.

Author Contributions

All authors participated equally in the design of the study, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to the Bent al-Hoda Higher Education Complex for their spiritual and academic support of the present research.

Ethical Considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study. The authors emphasize that all ethical principles have been observed in conducting and publishing this research. This has been confirmed by all authors.

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده
شاپا چاپی: ۶۱۹۰-۲۵۳۸ شاپا الکترونیکی: ۴۰۸۵-۲۷۱۷
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

واکاوی مؤلفه‌های معنویت اسلامی در خانواده متعالی؛ مبتنی بر اذکار سه‌گانه تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام

خدیجه ضیایی[۱]، سید محمود حسینی کاویانی[۲]✉ و طاهره ماهروزاده[۳]

۱. نویسنده مسئول، دانش‌پژوه دکتری تفسیر تطبیقی، گروه علوم قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: kziaii@yahoo.com

۲. استادیار گروه فلسفه و عرفان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: mahmoud.kaviani@gmail.com

۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: mahrozadeh@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:
تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام،
معنویت اسلامی،
زن و خانواده،
تسبیح،
تحمید،
تکبیر.

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف واکاوی چگونگی انطباق مؤلفه‌های معنویت اسلامی در خانواده متعالی مبتنی بر اذکار سه‌گانه تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام در سه حیطه بینشی، گرایشی و کنشی انجام شد.

روش پژوهش: پژوهش به‌روش تحلیلی-اسنادی با رویکرد تحلیل محتوای متون دینی انجام شد. بدین‌منظور با مراجعه به متون و منابع غنی اسلامی داده‌های مرتبط با مسئله پژوهش گردآوری شد و با تطبیق و تحلیل مطالب گردآمده از این منابع، مؤلفه‌های معنویت اسلامی در خانواده متعالی مبتنی بر اذکار سه‌گانه در تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام واکاوی شد.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان داد که تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام با سه مؤلفه بینشی، گرایشی و کنشی معنویت اسلامی پیوند دارد. در «مؤلفه معنوی بینشی» و با توجه به ذکر «الله اکبر» و موضوع خداباوری، ذات الهی مستجمع جمیع کمالاتی است که همه از درک آن عاجزند. در «مؤلفه معنوی گرایشی» و با نظر به ذکر «الحمدلله» و موضوع محبت الهی، همگان خود را نسبت به شکر الهی و جبران نعم الهی عاجز می‌یابند. در «مؤلفه معنوی کنشی» و با توجه به ذکر «سبحان الله» و موضوع عبودیت، همه انسان‌ها با اعتراف به فقر خود و در قالب دعا، اظهار تعلق ذاتی خود به خداوند را ابراز کرده و با تکیه بر قدرت نامحدود الهی، مشکلات را وسیله رشد خود قلمداد می‌کنند.

نتیجه‌گیری: تراز جهانی بودن حضرت فاطمه علیها السلام به مثابه بانویی موفق در داشتن خانواده‌ای متعالی، در عمق معنویت و ویژگی‌های روحانی ایشان نهفته است.

استناد: ضیائی، خدیجه؛ حسینی کاویانی، سید محمود؛ و ماهروزاده، طاهره (۱۴۰۴). واکاوی مؤلفه‌های معنویت اسلامی در خانواده متعالی؛ مبتنی بر اذکار سه‌گانه تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۳ (۴)، ۷-۲۵. https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19440.2328

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.
© نویسندگان.

مقدمه

در آموزه‌های اسلام، انسان اساسی‌ترین موضوع آفرینش و هدف ارسال رسل و انزال کتب برای رسیدن به سعادت است. از طرفی، «معنویت» نیز که امری ذاتی انسان است، بر ابعاد وجودی و زندگی دنیوی وی مؤثر است. برای نمونه، حضرت زهرا علیها السلام نمونه اعلای معنویت اسلامی و در کنار آن، ایفاگر نقش دختر پیامبر صلی الله علیه و آله، همسر حضرت علی علیه السلام و مادر امامان معصوم علیهم السلام است و این موضوع نشان می‌دهد که زن مسلمان، هم توانایی سیر در مسیر قرب الهی و دستیابی به بالاترین درجات معنوی را داراست و هم معنویت او بر انجام دادن صحیح نقش‌های مهم وی در خانواده سایه افکنده است. ازاین‌رو، سرچشمه‌های ایجادی معنویت اسلامی یعنی، *قرآن* و اهل‌بیت علیهم السلام، مهم‌ترین نیاز انسان را برقراری ارتباط با خداوند و پذیرش توحید ذاتی، صفاتی و افعالی می‌داند. دراین‌میان، یکی از راه‌های پاسخ به این نیاز، اهتمام مداوم به اذکار در تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام است.

روش

پژوهش حاضر به‌روش تحلیلی- اسنادی با رویکرد تحلیل محتوای متون دینی انجام شد. بدین‌منظور با مراجعه به متون و منابع غنی اسلامی داده‌های مرتبط با مسئله پژوهش گردآوری شد و با تطبیق و تحلیل مطالب گردآمده از این منابع، مؤلفه‌های معنویت اسلامی در خانواده متعالی مبتنی بر اذکار سه‌گانه در تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام واکاوی شد تا ضمن اشاره به مقام معنوی حضرت فاطمه علیها السلام و نقش الگویی وی، اسرار این هدیه پیامبر صلی الله علیه و آله به ایشان در سه حیطه بینشی، گرایشی و کنشی معنویت اسلامی کشف شود. پیشینه پژوهش نشان داد که هرچند آثار غنی درباره تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام و معنویت اسلامی وجود دارد، اما جای ارتباط و تطبیق‌سازی دو مقوله «مؤلفه‌های معنویت اسلامی» و «تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام » خالی است؛ ازاین‌رو پژوهش حاضر با هدف واکاوی مؤلفه‌های معنویت اسلامی در خانواده متعالی مبتنی بر اذکار سه‌گانه تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام در سه حیطه بینشی، گرایشی و کنشی انجام شد.

ادبیات موضوع و چارچوب نظری

در پژوهش حاضر «مؤلفه» از ریشه «ألف»، اسم فاعل و از مصدر «تألیف» به‌معنای انس و عادت کردن به چیزی، همچنین جمع کردن چیزی پس از تفرقه است. «ألفتُ» به‌معنای ایجاد رابطه و نزدیکی و «تألیف» به‌معنای گرد هم آوردن اجزای چیزی است. (ابن‌درید، ۱۹۹۸، ۱۰۹۱/۲). مؤلفه نیز از ریشه «ألّف» به‌معنای یکی کردن و ترکیب دو یا چند چیز، به هم پیوستن و چیزی را شکل دادن و آشتی دادن دو چیز به‌کار می‌رود (ابن‌منظور، ۱۴۱۴هـ.ق، ۱۱/۹).

باتوجه به آیه ۶۳ سوره انفال که می‌فرماید: «وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَّا أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» و با دقت در معنای لغوی، تعریف اصطلاحی مؤلفه عبارتند از: عناصر یا اجزای تشکیل‌دهنده یک‌کل که بدون آن، کل تشکیل نمی‌شود. ارتباط میان عناصر یا اجزای تشکیل‌دهنده به گونه‌ای است که هر کدام از آنان با یکدیگر مرتبط و در راستای هدف واحد در حرکتند. (ابن‌منظور، ۱۴۱۴هـ.ق، ۱۱/۹) در پژوهش حاضر، مقصود از مؤلفه، اجزای تشکیل‌دهنده و مقوم معنویت اسلامی است.

همچنین واژه «معنویت» از ریشه «عَنی»، مصدر جعلی به‌معنای قصد و اراده و «معنی» به آنچه قصد شده اطلاق می‌شود. «معنی کلمه» یعنی، مدلول و مضمون آن و «معنای کلام و معنای شعر» یعنی، آنچه از آنچه در بیان موجود است، پدید می‌آید. (ابن‌فارس، ۱۴۰۴هـ.ق، ۱۴۹/۴) در تعریف اصطلاحی «معنویت»، اول اینکه باید در نظر داشت، حقیقت معنویت ترکیبی از مباحث «اخلاق»، «کلام و اعتقادات» و یا «عرفان» است؛ دوم اینکه این واژه در طول تاریخ کاربردهای مختلف

داشته است (میرزاخانی، ۱۳۹۱).

تعریف معنویت در پژوهش حاضر، ارتباط حقیقی خدا و انسان است که روح انسان بر اثر درک، باور و اعمال متناسب با هدف آفرینش و نظام معیار الهی، رابطه‌ای وجودی و اختیاری با خدای متعال برقرار و به‌طور دائم آن را تشدید می‌کند و مراتب کمال را در همه جنبه‌های وجودی خود تقویت می‌کند؛ این ارتباط، همان «تقرب الی الله» است که دارای مراتب و درجات است. معنویت اسلامی، عالم باطن و حقیقی جهان مادی است که بهترین واژه نزدیک به آن «حیات طیبه و نور الهی» است. (الهامی‌نیا.، و همکاران، ۱۳۹۱) «مَنْ عَمِلَ صالِحاً مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَياةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ ما كانُوا يَعْمَلُون» (نحل: ۹۷)؛ یعنی داشتن حالات نورانی و ملکوتی که در اثر پذیرفتن حقیقت عبودیت، پذیرش ربوبیت و الوهیت و نیز عمل به دستورهای خداوند و دوری از رذایل در انسان ایجاد و نتیجه آن ارتباط معنوی، ابراز فقر و وابستگی نسبت به خدا و یاری جستن از درگاه الهی است. حضرت زهرا علیها السلام به‌مثابه نمونه کامل زن مسلمان، معنویت اسلامی را در بالاترین سطح خود داراست که تأثیر آن بر ابعاد مختلف زندگی وی به‌ویژه در مسائل مربوط به نقش وی در خانواده مورد توجه است. برای نمونه، ایشان فضای زندگی خانوادگی خود را براساس معنای عبودیت و خدمت به خداوند چنان ترسیم نمود که سبک زندگی ایشان سراسر ساده‌زیستی و قناعت است و این نشان‌دهنده بی‌نیازی از دنیا و اتصال عمیق به خداست که منجر به بهترین مربی برای پرورش فرزندانی چون حسنین علیهما السلام و فداکارترین همسر برای امیرالمؤمنین علیه السلام است. اینها نشان می‌دهد که ایشان نه‌تنها در مقام یک‌زن، بلکه درجایگاه یک‌انسان کامل، معنویت اسلامی را به عالی‌ترین شکل در زندگی خانوادگی خود جاری ساخته که الگویی جاودانه برای همگان است.

واژه تسبیح از ریشه «سبح» دارای دو معناست: نوعی عبادت و نوعی تلاش و کوشش. «السُّبْحة» به‌معنای نماز می‌باشد و «تسبیح» به‌معنای منزه ساختن خداوند از هرگونه نقص است. عرب‌ها می‌گویند: «سُبْحَانَ مِنْ كَذا»، یعنی چقدر دور است از این (نقص). در بیان صفات خداوند، «سُبُّوح» آمده است؛ یعنی خداوند از هر چیزی که شایسته او نیست، منزه است. «السُّبُحات» نیز اشاره به جلال و عظمت خداوند عز و جل دارد. (ابن‌فارس، ۱۴۰۴هـ.ق، ۱۲۵/۳) در اصطلاح، تسبیح به معنی اظهار برترین مراتب تعظیم، و حق‌تعالی را بی‌عیب و پاک دانستن است و اعتقاد به اینکه خداوند دارای صفات نقص نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۸/۱۳). تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام شامل ۳۴ مرتبه ذکر «اللّه أکبر»، ۳۳ مرتبه ذکر «الحمدللّه» و ۳۳ مرتبه ذکر «سبحان‌الله»، هدیه پیامبر صلی الله علیه و آله به فاطمه علیها السلام است. در برخی روایات، بهترین زمان برای ذکر این تسبیحات، بعد از نمازهای واجب ذکر شده که گویای ارتباط این دو عبادت با هم است (کلینی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۳۴۲/۳). نماز به‌معنای تسبیح (ر.ک.، اعلی: ۱؛ صافات: ۱۴۳؛ نصر: ۳) اوج قداست و توجه بنده به خداوند، تجدید عهد بندگی و عالی‌ترین نوع اظهار تسلیم و سرسپردگی در برابر قادر متعال است که با تکبیر، تحمید، تسبیح و تقرب الی الله همراه است (حسینی دشتی، ۱۳۸۵).

قیام نماز نشانه عبودیت؛ رکوع، بیانگر شرمساری و خضوع؛ و سجده اوج ذلت و فروتنی در برابر خالق یکتاست. در لحظه‌ای که بنده در برابر خطاب الهی قرار می‌گیرد، از سنگینی مسئولیت خویش، توان ایستادن ندارد و با نهایت تواضع به نشستن می‌گراید. او درحالی‌که از یاری دیگران ناامید شده، دستان خود را به‌سوی پروردگار بلند می‌کند و با التماس و اعتراف، فقر و نیاز خود را به درگاه الهی عرضه می‌دارد. این حالت عبودی و خالصانه، نمایانگر اوج ارتباط معنوی انسان با خداوند و اساس معنویت اسلامی است که در اعمال عبادی به زیباترین شکل جلوه‌گر می‌شود. (شفیعی، ۱۳۸۸) اعترافات حضرت زهرا علیها السلام بعد از نماز و در قالب ذکر تسبیحات، تجلی زیبایی دارد و سیر و سلوک معنوی نماز و تسبیحات از صعود به نزول است و عطای چنین هدیه‌ای از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله به دختر گرامی‌شان مطلبی است که در ادامه بدان اشاره می‌شود.

همان‌گونه که ژرفکاوی اندیشه‌های معرفتی حکیمان متألّه و لطافت‌اندیشی‌های عارفان نامدار مسلمان مرهون آیات و

آموزه‌های اهل‌بیت علیهم‌السلام است، در رابطه با موضوع «مؤلفه‌های معنویت اسلامی» و «اذکار تسبیحات حضرت زهرا علیهاالسلام» نیز اندیشمندان مسلمان با بهره‌گیری از آیات و روایات، آثار غنی به رشته تحریر درآورده‌اند که می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

– کتاب اسفار اربعه یا سَفَرهای چهارگانه از صدرالدین شیرازی که گویای مراحل عملی برای رسیدن به خداست؛

– موسوعه تسبیحات کوثر (دوره سه‌جلدی) نوشته سید ابراهیم موسوی، مبتنی بر تحقیق جامعی درباره ذکر تسبیحات حضرت زهرا علیهاالسلام در قالب فصولی چون مقام مطلق تسبیح خدا، مبدأ تشریع صدیقه کبری و مواقف معینه و مواضع ورود ذکر تسبیحات از آن جمله‌اند.

در آثار مربوط، جای ارتباط و تطبیق‌سازی دو مقوله «مؤلفه‌های معنویت اسلامی» و «تسبیحات حضرت زهرا علیهاالسلام» خالی است؛ ازاین‌رو پژوهش حاضر، ضمن واکاوی مؤلفه‌های معنویت اسلامی در خانواده متعالی مبنتی بر اذکار تسبیحات حضرت زهرا علیهاالسلام، به پرده‌برداری از اسرار این اذکار دست‌یافته تا پیروان آن بانوی بزرگوار ضمن شناخت نیازها و نواقص خود در برابر خداوند و طی مسیر سلوکی، بر نقش زن معنویت‌گرا در انجام هرچه بهتر مسئولیت‌ها و داشتن خانواده متعالی نائل آیند؛ چراکه فقط در این صورت خانواده از بحران اخلاق و آداب انسانی نجات یافته و مقدمات پذیرش عبودیت و ربوبیت محض فراهم می‌شود.

یافته‌های پژوهش

۱. مقام معنوی حضرت زهرا علیهاالسلام؛ الگوی زن مسلمان

پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به نقش الگویی شخصیت معنوی و سبک زندگی عبادی حضرت زهرا علیهاالسلام آگاه بود. ازاین‌رو، به وی عبادت عاشقانه و ذکری لسانی و قلبی یعنی، تسبیحات را آموخت که او را در مسیر توحید و عبودیت پیش برد. تسبیحات حضرت زهرا علیهاالسلام بیانگر سطح بالای تقوای الهی و درک قابل توجهی از ذات خداوند و منطبق بر شخصیت معنوی، انسانی و الهی اوست. همچنین اعطای تسبیحات حاکی از مقام ویژه ایشان میان اهل‌بیت علیهم‌السلام و آشکارسازی نقش محوری زن در ترویج، حفظ و انتقال ارزش‌ها و معارف اسلامی- معنوی به نسل‌های آینده است. از آنجا که این تسبیحات حلقه اتصال میان وی با مؤمنان به‌ویژه زنان تلقی می‌شود، ابزاری مهم برای تقویت ایمان زنان مسلمان در تلاش برای داشتن زندگی سرشار از معنویت و رسیدن به رشد فردی و اجتماعی است؛ به‌گونه‌ای که درک و فهم اسرار ذکر این تسبیحات، نه‌تنها ارتباط شخصی انسان با خداوند را مستحکم می‌کند، بلکه وی در هر شرایطی با اعتماد به خدا و توجه دائم به صفات الهی، مسئولیت خطیر خود در خانواده مانند تربیت فرزندان، مواجهه با چالش‌ها و مصائب زندگی، برقراری ارتباط سالم و... را با موفقیت به سرانجام می‌رساند. بنابراین، ارتباط شخصیت معنوی حضرت زهرا علیهاالسلام با تسبیحات به نوعی بر ارتباط معنوی انسان با خداوند اشاره دارد و وی را الگویی برای تمام مؤمنان به‌ویژه زنان معرفی می‌کند.

۲. واکاوی مؤلفه معنوی «بینشی» خداباوری در ذکر «اللّٰه‌اکبر»

خداباوری به معنی پذیرش وجود ذاتی متعالی و عالی‌ترین صفات، مختص خداوند است که براهین عقلی همچون برهان امکان و وجوب و آیات الهی (ر.ک.، توحید: ۴؛ فاطر: ۱۵ و ...) بدان اشاره دارند. حضرت فاطمه علیهاالسلام خداباوری را با نگاه عرفانی و به‌روش‌های فلسفی و شهودی در خطبه فدکیه چنین متجلی می‌نماید: «اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ عَلی ما اَنْعَمَ وَ لَهُ الشُّکْرُ عَلی ما اَلْهَمَ وَ الثَّناءُ بِما قَدَّمَ ...، وَ تَفاوَتَ عَنِ الاِدْراکِ اَبَدُها، وَ نَدَبَهُمْ لِاسْتِزادَتِها بِالشُّکْرِ لِاتِّصالِها وَ اسْتَحْمَدَ اِلَی الْخَلائِقِ بِاِجْزالِها، وَ ثَنّی بِالنَّدْبِ اِلی اَمْثالِها. وَ اَشْهَدُ اَنْ لا اِلهَ اِلاَّ اللّٰهُ وَحْدَهُ لا شَریکَ لَهُ، کَلِمَةٌ جَعَلَ الْاِخْلاصَ تَأْویلَها، وَ ضَمَّنَ الْقُلُوبَ مَوْصُولَها، وَ اَنارَ فِی التَّفَکُّرِ مَعْقُولَها، الْمُمْتَنِعُ عَنِ الْاَبْصارِ رُؤْیَتُهُ، وَ مِنَ الْاَلْسُنِ صِفَتُهُ، وَ مِنَ الْاَوْهامِ کَیْفِیَّتُهُ. ابْتَدَعَ الْاَشْیاءَ لا مِنْ شَیْءٍ کانَ

قَبْلَها ...» (مجلسی، ۱۴۰۳هـ.ق، ۱۰/۴۳). حضرت زهرا علیها السلام در ژرفای بینش خویش که خاستگاه آن آیات نوربخش الهی است، مسئله توحید را شناخت ذات پروردگار می‌داند، هرچند این شناخت را در محدوده توانایی هیچ‌یک از انسان‌ها ندانسته است: «وَ تَفاوَتَ عَنِ الاِدْراکِ اَبَدُها». ایشان شناخت اسماء الهی را از طریق کشف و شهود عرفانی و برهانی مطرح نموده: «وَ ضَمَّنَ الْقُلُوبَ مَوْصُولَها، وَ اَنارَ فِی التَّفَکُّرِ مَعْقُولَها» و شهود و رؤیت با چشم سر را نیز ردّ کرده است: «الْمُمْتَنِعُ عَنِ الْاَبْصارِ رُؤْیَتُهُ» و سپس در جریان خلقت جهان هستی، موضوع بدیع بودن را به‌زیبایی ذکر نموده است: «ابْتَدَعَ الْاَشْیاءَ ... اِمْتَثَلَها».

علامه جوادی آملی خلقت اشیاء را نه «من شیء» دانسته که ازلّیت ماده لازم آید و نه «من لا شیء» تا مستلزم خلق از «عدم» به‌وجود آید، بلکه «لا من شیء» را فرض صحیح به حساب آورده؛ زیرا دیگر لزوم ارتفاع نقیضین به‌میان نمی‌آید، بدین‌معنا که «خلق من شیء»، نقض‌کننده «خلق من لاشیء» نیست، بلکه نقیض «لم یخلق من شیء» می‌باشد؛ یعنی پروردگار، ممکنات را نه از «چیزی» و نه از «عدمی» خلق نموده؛ پس اصل عالم هستی و امکان نوظهور می‌باشد. (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ۳۸۴/۲-۳۸۵) پس از توجه به جوانب وجودی و صفات احسن پروردگار که معدن رفع نیازهاست، ارتباط روحی و روانی با خدا در انسان تقویت می‌شود و انسان می‌داند «ماسوی الله» همگی معلول، مخلوق و نیازمند خداوند هستند (ر.ک.، فاطر: ۱۵). توجه به بینش عمیق حضرت زهرا علیها السلام نسبت به خداوند، زنان مسلمان را بر آن می‌دارد که به مسئولیت‌های خطیر و مهم خود در خانواده به‌گونه‌ای بنگرند که گویی خداوند را عبادت می‌کنند و او را ناظر و پاداش‌دهنده اعمال خود می‌پندارند و از این راه توازن و اتحاد میان زندگی دنیوی و اخروی و جسم و روح خود برقرار ساخته و از خانواده به‌مثابه یک‌نهاد مقدس، مفهوم و مدلی نوین مبتنی بر همراهی بعد روحانی و جسمانی به جهانیان ارائه می‌دهند و زمینه‌ساز تربیت همه‌جانبه نسل‌هایی گردند که ریشه آن به خداباوری باز می‌گردد.

۲-۱. اعترافات بینشی خداباوری در ذکر الله‌اکبر

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد خداباوری یعنی، اوج توحید که در کلام حضرت زهرا علیها السلام متجلی است: «إلهی أنتَ المُنی و فَوقَ المُنی» (مجلسی، ۱۴۰۳هـ.ق، ۱۳۹/۲۷). چنین نگاه توحیدیِ خالی از نفسانیت، ضمن دستیابی به توحید ذات، صفات و افعال الهی، اعترافاتی به همراه دارد که ضمن بیان معنای «الله‌اکبر» بدان اشاره می‌شود.

۲-۲. معناشناسی الله‌اکبر

واژه «الله‌اکبر» متشکل از «الله» و «اکبر» است که به اعترافات خداباورانه معنویت‌گرایان اشارات درخور توجهی دارد:

الف) الله: خدای سبحان، تنها ذات مستجمع جمیع کمالات است. «الله» در *قرآن*، به ذات یگانه‌ای اشاره دارد که مستجمع جمیع کمالات است؛ بنابراین فقط ذات خداوند همه کمالات را داراست و *قرآن* با نسبت دادن اسماء و صفات به خداوند، تمام کمالات را برای او ثابت می‌کند: «قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمنَ أَیًّا ما تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْماءُ الْحُسْنی ...» (اسراء: ۱۱۰). در آیه مذکور، دو علامت حصر موجود است: نخست، کلمه «الْأَسْماءُ» که در اصطلاح جمع محلی به «ال» است و مشمول تمام اسماء است و دوم، مقدم شدن خبر: «لَهُ الْأَسْماءُ الْحُسْنی» نه «الْأَسْماءُ الْحُسْنی لَهُ». به‌طورکلی معنای دو حصر یعنی، نام‌های نیکو فقط برای خداست و هیچ‌کس در این کمالات سهم استقلالی و اصالتی ندارد؛ چراکه ظاهر آیاتی که برخی کمالات را در انحصار خدا می‌داند، مؤید این معناست: «فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمیعاً» (نساء: ۱۳۹). (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ۱۴۳/۳).

همچنین لغویون و مفسران متفق‌القول هستند که «اللّه» اسم عَلَم برای ذات مقدس خداوند است و اگر علم نباشد، نمی‌توان «لا إِلهَ إِلاَّ اللّه» را کلمه توحید دانست و همچنین «اللّه» اسم ذات واجب‌الوجودی است که بالذات مستجمع جمیع صفات کمالیه است.

ب) اکبر: صفت «اکبر» بیان‌کننده عجز و ناتوانی انسان از درک و شناخت ذات پروردگار است. منظور *قرآن* از «هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ» (سبأ: ۲۳) بلندمرتبه بودن خداوند از نظر معنوی است؛ یعنی انسان معنوی منظور از بزرگی خداوند را چنین باور نموده که علاوه بر این‌که هیچ اندیشه‌ای نمی‌تواند تعریف کامل و رسایی از الله داشته باشد، هیچ فکر و زبانی نمی‌تواند او را وصف کند؛ زیرا توصیف در جایی است که بتوان آن چیز را در ذهن خویش ترسیم و عقل و اندیشه انسان قادر به درک آن باشد. پیامبر ﷺ فرمود: «أَمَّا قَوْلُهُ "اللهُ أَكْبَرُ"... إِنَّهُ لَيْسَ شَيْءٌ أَكْبَرُ مِنْهُ؛ اللهُ أَكْبَرُ...؛ همانا هیچ چیز بزرگتر از او نیست» (مجلسی، ۱۴۰۳هـ.ق، ۲۹۴/۹). در اثر چنین شناختی، «بنده» خود را محو در صفات جمال و جلال پروردگار می‌بیند و به نهایت ناتوانی‌اش در وصف خداوند به درگاه الهی بارها اقرار می‌کند. ازاین‌رو، وی نه‌تنها به یگانگی خدا در ذات و صفات و افعال اعتقاد دارد، بلکه ملکات نفسانی و تمام فعالیت‌های زندگیش توحیدی می‌شود و تمام قابلیت‌ها، موفقیت‌ها و شکست‌هایش را به افاضه قدرت، ربوبیّت و مالکیّت خداوند می‌داند (خسروپناه، ۱۳۹۰). این باور زمانی که از مرحله علم عبور کرده و با ایمان و روح او عجین شود، آثاری به‌دنبال خواهد داشت از جمله آرامش قلبی (ر.ک.، رعد: ۲۸)، دریافت برکات الهی (ر.ک.، اعراف: ۹۶)، ناظر بودن خداوند بر اعمالش و... (ر.ک.، مجادله: ۷).

باتوجه به آنچه گفته شد، مهم‌ترین نیاز انسان، داشتن وجودی است که در هر شرایطی به او اعتماد کرده و توکلش به او باشد. باور به عظمت و یگانگی ذات خدایی که اتم و اکمل کمالات است از سویی و غنی مطلق بودن او از سوی دیگر اقتضا می‌کند که پذیرفته شود خداوند جز صلاح بنده‌اش را نخواهد و درصدد خسران بنده خویش نباشد. پس در صورتی که آدمی به او اعتماد و توکل نماید، با چیزی جز خیر و صلاح روبه‌رو نمی‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۳۳/۱۲): «وَ ما لَنا أَلاَّ نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَ قَدْ هَدانا سُبُلَنا وَ لَنَصْبِرَنَّ عَلى ما آذَيْتُمُونا وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُون» (ابراهیم: ۱۲). همچنین این باور تأثیری شگرف بر جنبه‌های مختلف زندگی انسان، به‌ویژه در مباحث مربوط به جایگاه زن و خانواده و بستری استوار برای شکل‌گیری و پایداری خانواده‌ای سالم، متعادل و مبتنی بر ارزش‌های الهی فراهم می‌کند. یکی از مهم‌ترین و بارزترین تأثیرات این باور در خانواده، ایجاد فضایی آکنده از آرامش و امنیت است. ایمان به ناظر بودن خداوند بر همه امور و تدبیر حکیمانه او در تمامی جوانب زندگی، آرامشی عمیق و اطمینانی راسخ در قلب اعضای خانواده، به‌ویژه برای زن به‌مثابه رکن اصلی خانواده، ایجاد می‌کند. این آرامش، به‌طور چشمگیری از اضطراب‌ها و نگرانی‌های ناشی از مشکلات و چالش‌های روزمره زندگی می‌کاهد و فضایی سرشار از امنیت و اطمینان خاطر را در محیط خانواده حاکم می‌کند: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸)، به‌طوری که آنها به‌جای تسلیم شدن در برابر مشکلات و ناامیدی، به رحمت و گشایش الهی امیدوار می‌مانند و با توکل بر او، از سختی‌ها عبور می‌کنند و درس‌های ارزشمندی از آنها می‌آموزند. به‌علاوه، این باور در روابط خانوادگی بر پایه احترام متقابل و عدالت نیز تأثیرگذار است؛ به‌گونه‌ای که درک عظمت پروردگار، اعضای خانواده را به تواضع و فروتنی در برابر یکدیگر، شکل‌گیری روابط صمیمانه و مبتنی بر احترام متقابل، رعایت حقوق یکدیگر و تقسیم عادلانه مسئولیت‌ها سوق می‌دهد: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» (نحل: ۹۰). از سوی دیگر، این باور، نگرش به نقش زن در خانواده را نیز متحول می‌کند؛ یعنی هرگونه تبعیض جنسیتی و نگاه از بالا به پایین را نفی می‌کند و به نقش زن در خانواده به‌مثابه یک‌انسان کامل، دارای حقوق و کرامت برابر با مرد، ارزش و اهمیت ویژه‌ای می‌بخشد: «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ...» (احزاب: ۳۵). این نگرش، منجر به تقسیم عادلانه مسئولیت‌ها در خانواده و مشارکت فعال و مؤثر زن در تصمیم‌گیری‌ها و امور مربوط به خانواده می‌شود. به‌طورکلی، باور به بزرگی خداوند نه فقط یک‌ذکر زبانی، بلکه یک‌باور قلبی و عملی است که تأثیرات عمیق و پایداری بر ساختار، پویایی و روابط حاکم بر خانواده دارد. این باور، فضایی آکنده از معنویت، آرامش، عدالت، محبت و همدلی را در خانواده ایجاد می‌کند و بنیان آن را در برابر چالش‌ها و ناملایمات زندگی مستحکم و پایدار می‌سازد.

۳. واکاوی مؤلفه معنوی «گرایشی محبت الهی» در ذکر «الحمدلله»

معنویت اسلامی بر ارتباط حبّی انسان با پروردگار عالم نیز استوار است: «وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْداداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَ الَّذينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ» (بقره: ۱۶۵). در ارتباط این مؤلفه با مؤلفه قبل، ابتدا تعریف محبت ذکر و سپس ارتباط این دو مؤلفه بیان می‌شود. محبت یعنی، ادراک چیزی که با وجود شخص ملایمت و با خواسته‌های او مناسبتی داشته و از ادراک آن، لذت حاصل می‌شود و آن چیز را به‌یقین یا احتمالی خیر پنداشته و حصول کمالی را جستجو می‌کند. (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۵) براین‌اساس، لذت و بهجت هر قوه‌ای از قوای نفس، مترتب بر ادراک و معرفت است و تا نفس از چیزی آگاهی نیابد، لذت از آن حاصل نمی‌شود. این دیدگاه هر یک‌از قوای آدمی را دارای بهجت و لذت مخصوص به خود می‌داند؛ لذا کمال قوه قدسیه عقل، حق است، به‌ویژه حق بالذات؛ زیرا برای عقل، مشاهده حق در نظام احسن که بهتر از آن تصور شدنی نیست، بهترین لذت است. به‌ویژه توجه او به جناب حق بالذات که حسن مطلق و لقایش غایت آمال مشتاقین و وصالش نهایت همت سالکین است؛ و هر یک از این کمالات معشوق و محبوب را قوه‌ای است که ادراکش می‌کند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۵). بنابراین، محبت تابع ادراک و معرفت است که البته هر ادراک و معرفتی موجب محبت نیست، بلکه ملاک محبت، ادراک کمال محبوب است و آنجا که کمال محبوب، کامل و ادراک و مدرِک شدید باشد، نور محبت شدید خواهد گردید (فیض کاشانی، ۱۴۲۸هـ.ق، ۱۷/۸).

در رابطه با کیفیت ارتباط نیز این دو لازم و ملزوم یکدیگر هستند، ولی در حین همراه بودن، ملزوم اصل و اساس و لازم فرع و نتیجه آن شناخته می‌شود. شیخ نجم‌الدین می‌گوید: «وَ جَنَاحَا الْمَعْرِفَةِ وَ الْمَحَبَّةِ لَا يَثْبُتَانِ مَعًا بَلْ جَنَاحُ الْمَعْرِفَةِ يَسْبِقُ جَنَاحَ الْمَحَبَّةِ إِلَّا أَنَّهَا مُلَازِمَةٌ لَهَا كَالظِّلِّ لِلشَّيْءِ يُشَارِكُهُ فِي الزِّيَادَةِ وَ النُّقْصَانِ؛ جناح‌های معرفت و محبت هر دو به‌طور همزمان ثابت نمی‌مانند، بلکه جناح معرفت بر جناح محبت پیشی می‌گیرد، اما محبت به‌طور همراه و ملازم با معرفت است مانند سایه‌ای که همراه با شیء حرکت می‌کند و در افزایش و کاهش آن شریک است...». (کبری، ۱۳۶۸) این رابطه فقط در مراتب پایین معرفت و محبت حکم‌فرماست، در مراتب بالاتر که نفس از بند کثرات رها می‌شود و معرفت کامل می‌گردد، بین این دو رابطه تلازم است نه ملازمه؛ یعنی وقتی معرفت تأکید شد، محبت به‌بار می‌آورد و وقتی محبت تأکید شد، اوصاف معشوق بر عاشق تجلی می‌کند و این تجلی به دوام محبت و محبت به دوام تجلی ادامه می‌یابد (الانصاری، ۱۳۷۹).

۳-۱. معناشناسی الحمدلله

«الحمدلله» یعنی، حمدها برای خداست و محمود حقیقی تنها اوست. «الف و لام» در «الحمد» برای استغراق یا جنس است؛ یعنی خداوند حمید محض و محمود صرف است. (خویی، ۱۳۹۲) علامه طباطبایی ستایش را در برابر بخشش کمال و جمال، و در انحصار خدا و خدا را یگانه محمود و حامد می‌داند. وی «الف و لام» در «الحمدلله» را استغراق و عمومیت می‌داند که ممکن است «لام» جنس باشد و هرکدام باشد، معنایش یکی است؛ زیرا خداوند در اسماء و افعال سزاوار ستایش است و هیچ حمدی از هیچ حامدی سر نمی‌زند مگر آنکه در حقیقت، حمد خداست؛ زیرا جمیلی که ستایش حامد متوجه آن است، فعل خداست: «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمين» (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۱ و ۴۶/۲).

همچنین «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمين» بر اثبات و اختصاص حمد برای خدای سبحان، این است که «اللّه» جامع همه کمالات وجودی و چون حمد در برابر کمال و هر کاملی محمود است؛ بنابراین خدای سبحان محمود است. همچنین خدا ربّ همه عالم و هیچ شریکی در ربوبیّت ندارد و چون حمد در برابر نعمت ربوبیّت است، پس حمد مخصوص ذات اقدس اوست. (جوادی آملی، ۱۳۷۹، ۳۳۴/۱) با نظر به اینکه حمد از هر که و برای هر چه باشد، در نهایت به خدای متعال بازمی‌گردد، در ادامه، اعترافات عاشقانه برخاسته از این ذکر بیان می‌شود.

۳-۲. اعترافات عاشقانه در ذکر الحمدلله

بسیاری اوقات نعمات الهی در غباری از غفلت فراموش‌شده و نوعی ناسپاسی نسبت به خداوند در انسان شکل می‌گیرد: «إِنَّ الْإِنْسانَ لِرَبِّهِ لَكَنُود» (عادیات: ۶). بنابراین، برای جبران این ناسپاسی و دستیابی به معرفت و تقویت محبت الهی، یکی از راه‌ها، یادآوری نعمت‌ها و تقویت روحیه شکرگزاری است که هدف اصلی بعثت انبیای الهی همین بوده است: «...فَاذْكُرُوا آلاءَ اللَّهِ وَ لا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدين» (اعراف: ۷۴). یادآوری نعمت گاهی در قالب دعا که با حمد الهی آغاز می‌شود، متجلی است؛ یعنی انسان خود را در فقر و خدا را غنی ببیند تا حمد و ثناء، مقدمه باز شدن لسان انسان به دعا و اعتراف گردد.

الف) اعتراف به ناتوانی از شکر نعمت‌های الهی و جبران‌ناپذیری نعم الهی: در آیه «وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لا تُحْصُوها إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحيم» (نحل: ۱۸) با توجه به عبارت «إِنَّ اللهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ»، همین قدر که انسان بداند غرق نعمت است و از ادای حق شکرش عاجز، نهایت شکر را ادا نموده است، اما این بدین معنا نیست که انسان به مقدار توانایی به احصای نعمت‌ها نپردازد؛ چراکه انجام این عمل موجب ارتقای درجه معرفت و جهان‌بینی توحیدی، عمیق شدن عشق خدا در دل‌ها و حس شکرگزاری می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۶، ۳۱۷/۱۱) حضرت زهرا علیها السلام با حمد و ستایش خداوند در آغاز خطبه فدکیه: «الْحَمْدُ للهِ عَلى ما أَنْعَمَ...» (مجلسی، ۱۴۰۳هـ.ق، ۱۰/۴۳) به اعترافاتی اشاره دارد: «مِنْ عُمُومِ نِعَمٍ ابْتَدَأَهَا ... الْإِدْرَاكِ أَبَدُهَا»؛ که گاه کسی ناتوانی انسان در شمارش نعمت‌های الهی را انکار نمی‌کند؛ گاه انسان به‌اجمال به این حقیقت اعتراف می‌کند و گاه وارد میدان تجربه و آزمون شده، از نزدیک ناتوانی خود را درک و از سر آگاهی به این حقیقت اعتراف می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۶، ۱۳۸/۱۱). این نحوه اعترافات با هم متفاوت‌اند؛ آفرینش انسان به‌گونه‌ای است که تصورات وی هنگامی در عمل یا احساس روانیِ او تأثیر بیشتری دارد که جزئیات آنها را درک و تصور کند. به‌جا آوردن شکر خدا، ناشی از نوعی احساس است؛ نخست انسان احساس می‌کند که بدهکار است و می‌خواهد خدمت انجام شده برای او را جبران، یا دست‌کم با زبان و گفتار سپاس گوید؛ این احساس زمانی است که جزئیات نعمت‌های الهی را درک کند. بنابراین، تفکر و تأمل درباره نعمت‌های الهی و درک جزئیات آنها موجب می‌شود انسان خود را در برابر معطی، بسیار بدهکارتر ببیند تا عظمت منعم خویش را درک و شرمسار این‌همه جود و کرم او باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۶، ۱۳۸/۱۱- ۱۴۱).

در تبیین نقش زن در خانواده با الگوگیری از حضرت فاطمه علیها السلام، از هرآنچه در رابطه با شکرگزاری نعمت‌های الهی بیان شد، می‌توان چنین بهره گرفت: در خانواده نیز زن با درک و شناسایی جزئیات دقیق ویژگی‌های شخصیتی مثبت هر یک از اعضای خانواده، آنان را موهبت و نعمت الهی از سوی خدا بداند و در رابطه با رفع ویژگی‌های منفی آنان، به شکل مؤثرتری وارد عمل شده و به توفیقاتی دست‌یابد که در هر صورت حس شکرگزاری از خداوند در وی ایجاد می‌شود. همچنین زن به‌ویژه در نقش مادری، با محبت و فداکاری‌های خود، اعضای خانواده را به سوی نهادینه‌سازی احساس بدهکاری و شکر نسبت به منعم حقیقی و افرادی که خدمتی به او روا داشته‌اند، سوق می‌دهد. فرهنگ‌سازی روحیه شکرگزاری در میان اعضای خانواده، احترام متقابل و حس فداکاری هر یک‌از اعضای خانواده نسبت به هم را به ارمغان می‌آورد که موجب سلامتی و پایداری خانواده می‌شود.

ب) اعتراف به تصورناپذیری نعمت‌های الهی: حضرت زهرا علیها السلام در توصیف نعمت‌های ابدی خداوند می‌فرماید: «وَمَا لَكُمْ فِيهِ مِنَ النِّعْمَةِ الْمُدَّةِ وَالْخُلُو؛ آنچه که از نعمت‌های جاودان و ابدی برای شما در آن وجود دارد...». (مجلسی، ۱۴۰۳هـ.ق، ۱۰/۴۳) تفضلات الهی منحصر به نعمت‌های محدود دنیا نیست و خدا نعمت‌های ابدی را برای انسان آماده نموده است؛ به عبارتی، هرگاه بخواهیم نامتناهی را تصور کنیم، نخست مفهوم متناهی را به تصور درآورده، سپس یکی از حروف نفی را نیز به ذهن می‌آوریم و در کنار مفهوم متناهی قرار می‌دهیم و با این کار، گمان می‌کنیم مفهوم نامتناهی را تصور کرده‌ایم؛ درحالی‌که مفهوم نامتناهی را تصور نکرده‌ایم. ازآنجاکه نعمت‌های الهی نیز پایانی ندارند، ذهن محدود ما را یارای درکی

کامل از آنها نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۶، ۱۴۲/۱۱).

تجلی محبت الهی در ذکر «الحمدلله» و اعترافات ناشی از آن، آثار و نتایجی به‌همراه دارد که با توجه به حمد و ثنای خداوند، انسان به‌نوعی استغفار و توبه دست می‌یابد؛ چراکه انسان در فعل خدا هیچ عیبی نمی‌بیند، بلکه هرچه می‌بیند شایستگی و ستایش و تنزیه از نواقص و کمبودهاست. چنانکه در دعای افتتاح آمده است: «وَ أَيْقَنْتُ أَنَّكَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ فِي مَوْضِعِ الْعَفْوِ وَ الرَّحْمَةِ؛ و یقین پیدا کردم که تو در مقام عفو و رحمت، بخشنده‌ترین بخشندگان هستی» (قمی، ۱۳۸۶)، و در مقابل، انسان در خود نوعی نیازمندی و نواقص را ترسیم می‌کند؛ چراکه می‌بیند آنجایی که خداوند بزرگی خود را ابراز می‌کند، همه را حصر می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۶، ۱۴۲/۱۱). حضرت زهرا علیها السلام نمونه عالی انسانیت و با تمام ویژگی‌های عالی، خود را در مقابل عظمت الهی موجودی نیازمند و فقیر می‌دید: «وَ إِن تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَ إِن تَمْسَسْكُمْ فِتْنَةٌ...» (فاطر: ۵۳). این درک از کمال خداوند و نقص انسان، به زن و مرد مسلمان متذکر می‌شود که هیچ‌کدام به تنهایی نمی‌توانند تمام نیازهای اعضای خانواده را برآورده کنند. به همین دلیل، نقش هر فرد به عنوان یک‌شریک حیاتی و مکمل، دارای اهمیت و در روابط اعضای خانواده تأثیرگذار است. حضرت زهرا علیها السلام در ایفای نقش همسر و مادر نمونه، بدون توجه به مقام والایی که داشت، نه احساس تکبر و غرور داشت و نه بی‌نیاز از همکاری و همدلی حضرت علی علیه السلام و فرزندانشان بود و با حرکت در این چارچوب، اعضای خانواده را که طالب کمال الهی بودند در راستای ایفای هرچه بهتر نقش‌های خود یاری می‌رساند.

۴. واکاوی مؤلفه معنوی کنشی عبودیت در ذکر «سبحان الله»

انسان تا به چیزی معرفت و شناخت پیدا نکند، محبت پیدا نمی‌کند. معرفت و محبت مقدمه و باطن عبادت و اخلاق است که انسان با این دو سلاح به کوشش برای کسب رضایت الهی اقدام می‌کند؛ این تلاش مفهوم عبودیت است. (مصباح یزدی، ۱۳۸۷) صبغه اصلی شخصیت حضرت فاطمه علیها السلام «بندگی محض و مخلصانه خدا» بود. عبادت و عبودیت خالصانه وی به درگاه حق، روح و جان را از غیر خدا می‌زداید و فقط نور الهی را در جوارح و جوانح آشکار می‌کند: «أَلاَّ تَعْبُدُوا إِلاَّ إِيَّاه» (اسراء: ۲۳). این نوع عبادت نه فقط خضوع بلکه مقام مملوکیت در بنده در برابر خداست (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۷۳۹/۱). زمانی که عبد، فقط خدا را غایت تمامی وجود خود بداند، می‌داند فقط خداوند یاریگر اوست و از طرفی با علم و عمل به اوامر و نواهی، تسلیم محض فرامین خداست. در نتیجه با عبد شدن، دلش را نورانی کرده و به تدریج مظهر اسماء مهر و قهر الهی می‌شود؛ این ثمرات عبادت خالصانه خداست. بنابراین عبودیت محوری، در بحث عبادات جایگاه ویژه‌ای دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ق). در آیه «قُلْ ما يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْ لا دُعاؤُكُم» (فرقان: ۷۷) که عبادت به دعا مبدل شده است، حقیقت عبادت یعنی بنده، خود را در برابر ربّ در مقام ذلت وا دارد و در تمام فضایل و ابعاد اخلاق بندگی، انسان را به رشد و شکوفایی برساند: «وَ اصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِين» (انفال: ۴۶).

عبودیت خالصانه حضرت زهرا علیها السلام در ابعاد مختلف زندگی ایشان به‌گونه‌ای بود که در مسیر خدمت به خلق خدا، مسئولیت‌های سنگین خانواده و اجتماع را به‌عنوان یک‌وظیفه فردی و ابزاری برای رشد معنوی و تحقق رضایت الهی پذیرفته بود و با جان و دل انجام می‌داد و هیچ‌گونه احساس نارضایتی و خستگی از وی سر نمی‌زد. تمامی رفتارها و تعاملات ایشان با اعضای خانواده و افراد جامعه، متأثر از دیدگاه عبادی و اخلاقی وی بود. به عبارتی، وی در عرصه‌های مختلف زندگی چون نقش همسری، مادری و تعاملات اجتماعی به‌گونه‌ای عمل می‌کرد که هر اقدام ایشان به نوعی با خداوند مرتبط بود و در مسیر تکامل معنوی پیش می‌رفت. این الگوی عبودیتی نه فقط برای زنان مسلمان الگوی کامل در زمینه رشد فردی و معنوی است، بلکه در سطح خانواده و اجتماع نیز تأثیرات عمیقی بر تربیت فرزندان و افراد جامعه دارد.

۴-۱. معناشناسی «سبحان الله»

«سبحان» علم جنس و اسم مصدر و به‌معنای تسبیح است. معنای «سبحان الله» منزّه دانستن خدا از هر چیزی که سزاوار نیست به آن وصف شود، می‌باشد. (فراهیدی، ۱۴۱۰هـ.ق) منصوب بودن «سبحانَ» به اعتبار قرار گرفتن در موضع فعل است، به‌معنای «تسبیحاً لله»؛ یعنی خدا را پاک و منزّه می‌دارم. همچنین برخی سبحان الله را منزّه دانستن خدا از لواحق مادی و نقایص تشبیهی دانسته که با زبان تجرد و کمال در مقام عبودیّتی که به هیچ‌وجه در آن تصرّفی نمی‌توان نمود (سعیدی، ۱۳۹۲، ۳۷۰/۱).

معنای «سبحان الله» در پژوهش حضار عبارتند از: تنزیه و برتر دانستن خدا از آنچه که شأن مخلوقین است و حاکی از نوعی نقص و ناتوانی و نارسایی است؛ یعنی «خدا را ستایش می‌کنم که همه نعمت‌ها و کمالات از اوست و به او برمی‌گردد». پس با ذکر «سبحان الله» می‌گوییم: «خدا منزّه است و دارای صفات کمال و تمام است». در ادامه، اعترافات عابدان حقیقی در قالب ذکر سبحان الله بیان می‌شود.

۴-۲. اعتراف عابدان در ذکر «سبحان الله»

حضرت فاطمه علیها السلام در افضل‌ترین عبادت یعنی، دعا (ر.ک.، غافر:۶۰)، اعترافات و درخواست‌هایی دارد که نشان از عبودیت محض او در برابر خداست؛ زیرا می‌داند خداوند با قدرت بی‌منتها و اراده و اختیار خویش جهان را اداره می‌کند: «إِنِّی وَجَّهْتُ وَجْهِیَ لِلَّذی فَطَرَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ حَنیفاً... » (انعام: ۷۹).

الف) اعتراف عابدان در عبادت: سیر انسان به کمال حقیقی سیری اختیاری و آگاهانه است که با ایمان به خدا و تسلیم در برابر او آغاز شده و کمال حقیقی انسان، در سایه حقیقت عبادتی چون دعا حاصل می‌شود. بنابراین، دعا بهترین وسیله قرب الهی در قالب ثنا و حمد و تنزیه پروردگار عالم است. دعا علاوه بر حاجت خواستن، حمد و ثنای پروردگار جهان نیز می‌باشد؛ چراکه با دعا هم معرفت ربّ حقیقی حاصل می‌شود (همان‌طور که در دعای عرفه بیان شده است: «لا اِلهَ اِلاّ اَنْتَ سُبْحانَکَ اِنّی کُنْتُ مِنَ الْمُوَحِّدینَ ...») و هم حقیقت عبودیت: «اَنَا یا اِلهی الْمُعْتَرِفُ بِذُنُوبی فَاغْفِرْها لی اَنَا الَّذی اَسَأْتُ...». (قمی، ۱۳۸۶) انسان در پرتو دعا با اعتراف به فقر ذاتی خود، برای اظهار نیاز و تعلق ذاتی خود به خداوند گام برمی‌دارد. بنابراین، همه فعالیت‌های دعاکننده باید رنگ بندگی و عبودیت داشته باشد؛ زیرا عبادت خداوند موجب کمال حقیقی است. حضرت زهرا علیها السلام در جایگاه الگوی کامل زن مسلمان در بندگی و عبودیت، با نیایش‌های خالصانه و ارتباط مداوم با خداوند، نه فقط خود به درجات بالایی از کمال رسید بلکه میراث گرانبهایی از دعا و نیایش برای پیروان خود به یادگار گذاشت. اعتراف انسان به فقر و نقص خود در دعا، احساس خودبرتربینی را که موجب اختلال در روابط عاطفی، کاهش اعتماد و ایجاد تنش در میان اعضای خانواده می‌شود از میان برمی‌دارد.

به‌علاوه، دعا نیاز فطری هر انسانی است؛ چراکه انسان به‌دلیل انسان بودنش به‌ویژه در جنبه روحی و معنوی دچار نقصان و در برخورد با مشکلات دچار نوعی اضطراب، سردرگمی و ناامیدی است. بدین دلیل، در برخورد با مشکلات همواره با وابستگی به مبدأ برتر و توکل بر آن به آرامش، امیدواری و اعتماد دست می‌یابد و چون مبدأ قدرت و فیض مطلق خداوند است، آرامش حقیقی و اعتمادبه‌نفس در سایه وصل به او محقق می‌شود. نیاز فطری به دعا و نیایش، به‌ویژه در محیط خانواده از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. خانواده‌ای که بر پایه دعا و توکل به خداوند بنا شده باشد، در مواجهه با مشکلات و چالش‌ها، از استحکام و پایداری بیشتری برخوردار خواهد بود.

حضرت زهرا علیها السلام به‌مثابه محور اصلی خانواده‌ای نمونه، با دعا و نیایش، علاوه بر ایجاد فضایی سرشار از معنویت و آرامش در خانه، فرزندانی پیوند خورده با آموزه‌های الهی و اخلاق نیکو پرورش داد. ایشان نه تنها خود اهل دعا بود، بلکه

این فرهنگ را در خانواده خود نیز نهادینه کرد و به پیروان خود آموخت که چگونه می‌توان با دعا و نیایش، خانواده‌ای سعادتمند و خدامحور داشت و بر تمام مشکلات فائق آمد. خداوند که بسیاری از آیات را به شکل دعا بیان نموده تا راهنمایی‌کننده انسان در نوع درخواست‌ها و سؤالاتش از خداوند باشد، اهمیت دعا را روشن می‌کند؛ زیرا *قرآن* سخن آشکار حق برای هدایت خلق، کلام مبین الهی، میزان و ترازوی سخن‌ها و عمل‌هاست. از این‌رو، باید روشن شود که نگرش ایشان به موضوع دعا چگونه است. انسان زمانی که لذت و حلاوت ارتباط با خدا را بچشد و عظمت و کرامت آن را درک کند، لذات مادی و زودگذر دنیوی در نظرش رنگ می‌بازد و کشش در ارتباطات معنوی، ولع سیری‌ناپذیری را برای دلباخته حقیقی به‌دنبال دارد.

ب) اعتراف عابدان در اخلاق بندگی: انسان بایستی سختی‌های زندگی را وسیله‌ای برای رشد و کمال بداند. ارتباط وی با قدرت نامحدود الهی علاوه بر امنیت و آرامش، بر قدرتمندی انسان می‌افزاید. انبیاء الهی که پیشگامان مسیر سعادت بودند، در مواجهه با قدرت‌های ظاهری زمان خود، از پشتیبانی‌های مادی و امکانات مرسوم بی‌بهره بودند؛ با این وجود، با تکیه بر ایمان و اتصال به منبع الهی، نه تنها در برابر این چالش‌ها تسلیم نشدند، بلکه به پیروزی‌های چشمگیری دست یافتند.

شخصیت والای حضرت فاطمه علیها السلام به عنوان الگویی جامع و بی‌نظیر برای زنان و خانواده‌ها، نمود برجسته‌ای از این ارتباط نظام‌مند با منبع الهی است. ایشان در مواجهه با مصائب و آزمون‌های دشوار زندگی، از جمله مشکلات اقتصادی و معیشتی، کار سنگین منزل با امکانات محدود، نگرانی برای آینده اسلام، مسئولیت تربیت فرزندان، ضعف جسمانی ناشی از کار زیاد و تغذیه نامناسب، فقدان پیامبر صلی الله علیه و آله و شرایط دشوار سیاسی و اجتماعی پس از رحلت ایشان، با اتکا به ایمان عمیق و پیوند استوار با خداوند، فضیلت‌های اخلاقی همچون صبر و استقامت را به منصه ظهور رساند که سرمشقی جاودان برای بشریت است. همچنین ایشان در مواجهه با مشکلات با اتخاذ رویکردی مبتنی بر توکل، دعا و تلاش مستمر، الگویی عملی برای مدیریت بحران‌ها و تبدیل تهدیدها به فرصت‌های رشد و تعالی ارائه داد. حضرت زهرا علیها السلام با تربیت فرزندانی چون حسنین علیهما السلام که نمونه‌ای از ایمان و پایداری در تاریخ اسلام هستند، نشان داد که چگونه اتصال به منبع الهی می‌تواند نه تنها فرد، بلکه بنیان خانواده و جامعه را نیز تحت تأثیر قرار دهد و به انسجام و تعالی آن کمک کند. این موضوع، بیانگر تأثیر مستقیم ایمان و معنویت بر ساختار و کارکرد خانواده به‌مثابه یک‌نهاد بنیادین اجتماعی است. برای مؤمن هرچه پیش آید خیر است؛ زیرا مؤمن همواره خودش را از زیر چتر رحمانیت و رحیمیت خداوند می‌بیند و به مدد ایمان به خدا و عقیده توحیدی از آنها برای رشد و کمال بهره می‌گیرد و در مصاف با مشکلات با دعا و نیایش از خداوند متعال یاری می‌جوید. این رویکرد، در سیره عملی حضرت فاطمه علیها السلام نیز به وضوح قابل مشاهده است. ایشان در کنار تلاش‌های خستگی‌ناپذیر در انجام وظایف و مسئولیت‌های خود، همواره به دعا و نیایش با خداوند متعال می‌پرداخت و از او مدد می‌جست که راه کمال معنوی او را هموارتر می‌کرد: «وَ قالَ رَبُّكُمُ ادْعُونی أَسْتَجِبْ لَكُمْ ...» (غافر: ۶۰).

نتیجه‌گیری

با بررسی و تحلیل داده‌های به دست آمده در مسئله پژوهش حاضر می‌توان گفت که پیامبر صلی الله علیه و آله به شخصیت معنوی و الگوی نمادین بودن دختر گرانقدرشان نسبت به مؤمنان به‌ویژه زنان مؤمن آگاه بود، ازاین‌رو، هدیه‌ای در قالب اذکار به وی بخشید که به «تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام» مشهور شد. مؤلفه‌های معنویت اسلامی که در رأس آن خداوند است، در اذکار این تسبیحات متجلی است. این تجلی مطابق با روایاتی که خواندن تسبیحات را بعد از نمازهای واجب مورد توجه قرار داده‌اند، قابل بررسی و تطبیق‌سازی است. هنگامی که انسان در نماز و ارتباط با معبودش به اوج سیر و سلوک عرفانی دست می‌یابد و در حال و هوای خوش بندگی است، این اذکار در پایان نماز، تکرار همان سیر لذت‌بخش برای انسان است

تا از بودن با پروردگار و اعترافات خود در نزد او لذت کافی را برده باشد.

اعترافات بنده که از سیر صعودی به نزولی است، بنده خالص را برای ارضای عبودیت و پذیرش ربوبیت یاری می‌کند؛ به‌طوری‌که در آغاز با بینش خداباورانه و با توجه به‌معنای «الله اکبر»، تنها ذات خداوند را مستجمع جمیع کمالات دانسته و خود را عاجز از درک و شناخت این ذات می‌داند. سپس با محبت الهی در دل و با گفتن «الحمدلله» نسبت به شکر، عدم جبران و تصور نعم الهی اظهار عجز می‌نماید. در آخر، با پذیرش محض عبودیت خود، با توجه به‌معنای «سبحان الله» به فقر ذاتی و تکیه بر قدرت نامحدود الهی، در مشکلات اعتراف می‌نماید. راز جهانی بودن شخصیت فاطمه علیها السلام به‌عنوان زن موفق و داشتن خانواده‌ای متعالی در عمق معنویت و ویژگی‌های روحانی ایشان نهفته است.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی (پلجیاریسم) و هرگونه رفتار غیراخلاقی دیگر در این پژوهش به‌طور جدی پرهیز شده است.

عدم سوء رفتار علمی

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده مسئول طراحی پژوهش، نگارش مقاله و ویرایش نسخه‌های نهایی را بر عهده داشته و دیگر نویسندگان فقط به‌عنوان راهنما مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچگونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله از مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی که حامی معنوی و علمی پژوهش حاضر بودند، قدردانی می‌کنند.

منابع

قرآن کریم (۱۳۹۲). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. قم: انتشارات شریعت.

ابن‌درید، محمدبن حسن (۱۹۹۸م). *جمهرة اللغة*. بیروت: دارالعلم للملایین.

ابن‌فارس، احمدبن فارس (۱۴۰۴هـ.ق). *معجم مقاییس اللغة*. محقق: عبدالسلام محمد هارون. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

ابن‌منظور، محمدبن مکرم (۱۴۱۴هـ.ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.

الانصاری، عبدالرحمن‌بن محمد (دبّاغ) (۱۳۷۹). *عشق اصطرلاب اسرار خداست (مشارق الانوار القلوب و مفاتح اسرار الغیوب)*. محقق:

چرسوور هریتر. تهران: طهوری.
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۹). *تفسیر تسنیم*. قم: اسراء.
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳). *تفسیر موضوعی قرآن مجید*. قم: اسراء.
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳). *مراحل اخلاق در قرآن*. قم: اسراء.
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). *ادب فنای مقربان*. قم: اسراء.
حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۷۵). *نصوص الحکم بر فصوص الحکم*. تهران: رجاء.
حسینی دشتی، مصطفی (۱۳۸۵). *معارف و معاریف*. قم: مؤسسه فرهنگی آرایه.
خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۰). *کلام نوین اسلامی*. قم: تعلیم و تربیت اسلامی.
خویی، ابوالقاسم (۱۴۳۰هـ.ق). *البیان فی تفسیر القرآن*. قم: مؤسسه احیاء آثار خویی.
سعیدی، گلبابا (۱۳۹۲). *فرهنگ جامع اصطلاحات عرفانی، با تکیه بر آثار ابن عربی*. تهران: انتشارات زوار.
شفیعی، محمد (۱۳۸۸). سیمای نماز در مثنوی معنوی با استناد به آیات و روایات. *فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد*، ۶(۳)، ۱۲۳- ۱۲۵.
طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷هـ.ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
فراهیدی، خلیل‌بن احمد (۱۴۱۰هـ.ق). *العین*. قم: انتشارات هجرت.
فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی (۱۴۲۸هـ.ق). *المحجة البیضاء فی تهذیب الاحیاء*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
قمی، عباس (۱۳۸۶). *مفاتیح الجنان*، دعای ماه رجب. تهران: نشر محمد.
کبری، نجم‌الدین (۱۳۶۸). *فوائح الجمال و فواتح الجلال*. تهران: انتشارات مروی.
کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷هـ.ق). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳هـ.ق). *بحارالأنوار*. بیروت: مؤسسة دار الإحیاء التراث العربی.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۶). *معارف قرآن*. قم: مؤسسه در راه حق.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷). *نقد و بررسی مکاتب اخلاقی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه‌الله.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۶). *تفسیر نمونه*. تنظیم و تحقیق: احمد علی بابایی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
میرزاخانی، مهدی (۱۳۹۱). *ارزش و جایگاه معنویت در قرآن و روایات اسلامی و دلالت‌های برنامه درسی برمبنای آن*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی. دانشگاه علامه طباطبایی. تهران.
الهامی‌نیا، علی‌اصغر (۱۳۹۰). *معنویت اسلامی: چیستی و چرایی و چگونگی*. قم: زمزم هدایت.